

Taloustiede ja talletuskilpailu*

JUHA TARKKA

Suomalainen pankkitoimiala on rankan rakennemuutoksen kourissa. Suurelta osin tämä rakennemuutos kohdistuu pankkien palveluverkoon, jolla on huolehdittu muun muassa tallettajien tarvitsemista maksuliikenne- ja käteispalveluista. Vuosina 1990-1994 pankkien konttorien lukumäärä on supistunut 34 prosenttia ja henkilökunnan määää 28 prosenttia, ja supistukset näyttävät jatkuvan vielä useita vuosia. Tämä on herättänyt keskustelua syistä, joiden vuoksi suomalaisten pankkien palvelukapasiteetti oli päässyt kasvamaan nyt kestäättömäksi osoittautuneisiin mittasuhteisiin.

Pankkien suorittamia tervehdyttämistoimia on usein perusteltu viittaamalla pankkien viime vuosina kokemiin luotto- ja pääomatappioihin, mutta ainakin ekonomistien olisi mielestäni tarkasteltava käynnissä olevaa rakennemuutosta lähinnä pankkien juoksevan liiketoiminnan nä-

kökulmasta, kiinnittäen erityisesti huomiota pankkipalvelujen tarjonnassa ja hinnoittelussa tapahtuneisiin muutoksiin. Tässä tarvitaan analyysejä siitä, miten palvelutarjontaa on käytetty pankkilpailun keinona ja mitkä tekijät vaikuttavat palvelukilpailun edellytyksiin tulevaisuudessa.

Keskustelu talletuskoroista ja tallettajien pankkipalvelujen hinnoista alkoi Suomessa toden teolla vasta noin kuusi vuotta sitten. Tutkijoiden, lehdistön ja jopa pankkialan ammattilaisten tähän aiheeseen aikaisemmin osoittaman mielenkiinnon vähäisyys johtui tietenkin talletusmarkkinoilla vallinneesta hintakilpailun puutteesta. Verojärjestelmän, pankkien välisten sopimusten ja keskuspankin suositusten rajoittaessa kilpailua talletusten hinnoittelu oli lähinnä hallinnollinen kysymys. Talletuskorot olivat matalat ja vakaat ja tiukasti kytkettyjä Suomen Pankin peruskorkoon. Pankkipalvelut olivat edullisia, ja useimmat tallettajien käyttämät peruspalvelut olivat ilmaisia.

Säännöstelyjärjestelmän tarkoituksena oli yhtäältä turvata pankkien kannattavuus ja vakavaraisuus ja toisaalta luoda tilaa lainakorkoja alas painavalle korkosäännöstelylle. Talletus-

* *Lectio Praecursoria* Helsingin Yliopistossa 17.8.1995. Perustuu kirjoittajan väitöskirjaan *Approaches to Deposit Pricing: A Study in the Determination of Deposit Interest and Bank Service Charges*. Bank of Finland Studies E:2, Helsinki 1995.

kilpailun rajoitusten juuret johtivat aina 1930-luvun pankkikriisiin ja 1940-luvun "halvan rahan" politiikkaan. Ajan mittaan oli kuitenkin osoittautunut, että korkokilpailun estäminen ei voinut pysyvästi parantaa pankkien kannattavuutta. Sen sijaan se kannusti pankkeja kilpailemaan ilmaisipalveluilla ja kattavilla konttoriverkostoilla. Kilpailun logiikan mukaisesti "ylivoitot" varmaan enimmäkseen kuuluivat tällaiseen kilpailuun. Se rahallinen korkotulo, jonka tallettajat säännöstelyn vuoksi menettivät, korvautui talletuksiin kytkettyjen palvelujen muodossa maksetulla "implisiittisellä korolla".

Tilanne oli suurin piirtein samantapainen monissa muissakin maissa. 1970-luvun loppuvuosiin saakka jopa suurten teollisuusmaidenkin talletusmarkkinoilla oli yhtä vähän hintakilpailua kuin Suomessakin. Tämä koskee varsinkin käyttelytilien (kuten shekkitilien ja muiden vastaavien maksuliiketilien) markkinoita; määräaikaistalletusten markkinoilla kilpailua esiintyi jonkin verran yleisemmin. 1980-luvulla koettiin maailmanlaajuinen talletuskorkojen liberalisoinnin aalto, joka ilmeisesti johtui lähinnä liberalisointia edeltävien vuosien korkeista ja epävakaisista rahamarkkinakoroista. Ne olivat kärjistäneet talletuskorkosäännöstelyn aiheuttamia vääristymiä ja kannustaneet kilpailun rajoitusten kiertoon.

Kilpailun vapauduttua talletusten hinnoittelukäytännöt ovat muuttuneet melko paljon. Tämän kehityksen alkaessa arveltiin yleisesti, että vapaan hinnanmuodostuksen vallitessa talletuskorot kilpailtaisiin hyvin lähelle rahamarkkinakorkoja ja että maksupalvelut alettaisiin hinnoitella "suoraan", ts. palveluista veloittettaisiin niiden tuotantokustannuksia vastaavat palvelumaksut. "Implisiittinen korko" siis häviäisi.

Nämä arviot eivät ole osoittautuneet täysin oikeiksi. Vaikka palvelujen eksplisiittinen hin-

noittelu onkin yleistynyt ja pankkipalvelujen ilmoitetut yksikköhinnat ovat nousseet, palveluiden alihinnoittelu on edelleen tavallista, varsinkin "hyvien" tallettajien tapauksessa. Sitäpaitsi, vaikka käyttelytilien korot ovatkin monessa tapauksessa nousseet, varsinkin pienten käyttelytilitalletusten korkotasoa on edelleenkin suhteellisen matala verrattuna esim. aikatalletuksiin. Sen sijaan että soveltaisivat yksinkertaisia, kaikille asiakasryhmille yhdenmukaisia hinnoittelukäytäntöjä, joita pidetään tunnusomaisina vapaille ja tehokkaasti kilpailuille markkinoille, pankit ovat kehittäneet talletusmarkkinoilla erittäin monimutkaisia tariffijärjestelmiä, joissa palvelumaksut ja talletuskorot ovat vahvasti riippuvaisia tallettajan käyttäytymisestä.

Suomessa talletusmarkkinat ovat viimeinen pankkitoiminnan alue, jossa vanha säännöstelyjärjestelmä edelleen vaikuttaa. Pankit alkoivat tosin tarjota vapaasti hinnoiteltuja, verollisia tilimuotoja myös kotitaloustallettajille jo 1990-luvun alussa, mutta vanhan järjestelmän mukaiset, verottomat tilit jäivät käyttöön näiden rinnalle. Verottomat käyttelytilit ovat yhä paljon suosittumia kuin vastaavat verolliset tilit: keväällä 1995 verollisilla tileillä oli vain noin 9 prosenttia kaikista käyttelytileille talletetuista varoista. Tukkurahan markkinoilla ja pankkilainamarkkinoilla korkokilpailu oli vapautunut jo paljon aikaisemmin (1986 loppuun mennessä), mutta vähittäistalletusten korkokilpailu on viipynyt verotuksen vaikutuksesta. Voidaan todeta, että Suomessa vähittäistalletusten markkinoiden deregulaatio on edelleenkin vain osittainen, koska valtaosa yleisön pankkitalletuksista on yhä verottomilla, korkosäännöstelyn alaisilla tileillä.

Palvelumaksujen puolella pankit lakkauttivat yhteisen pankkitariffinsa jo vuonna 1985, minkä jälkeen ne ovat periaatteessa pyrkineet lisäämään välittömien (tapauskohtaisten) pal-

velumaksujen käyttöä myös maksuliikennepalveluissa. Tämä on herättänyt aika ajoin voimakastakin kritiikkiä. Pankit ovat vedonneet kustannusvastaavuuden periaatteeseen, jonka mukaan palvelujen kustannukset pitäisi kattaa hinnoin, jotka kohdistuisivat mahdollisimman suoraan palvelujen käyttöön. Pankit eivät kuitenkaan ole päässeet tässä kovin pitkälle: viimeaikainen suuntaus näyttää päinvastoin olevan "palvelupaketien" markkinointi ja alennusten myöntäminen hyvälle tallettajille.

Käyttelytilien kysynnän, tarjonnan ja hinnanmuodostuksen tyydyttävä erittely näyttäisi vaativan kaksituotelähestymistavan käyttöä, jossa sekä talletusten kerääminen että maksuliikennepalvelujen tarjonta tunnustetaan talletusmarkkinoiden olennaisiksi, rinnakkaisiksi ulottuvuuksiksi. Ilmeisesti ensimmäinen ekonomisti, joka tarkasteli talletusmarkkinoita kaksituotenäkökulmasta oli *Harry G. Johnson* (1968). Hän perusti analyysinsä uusklassisen hintateorian perusmalliin, jossa oletetaan tehokkaat markkinat ja täydellinen kilpailu. Johnson, joka tutki aihetta ennen kuin talletusmarkkinoiden säännöstelyn purkautuminen oli toden teolla alkanut edes Yhdysvalloissa, ennusti, että jos talletuskorkojen säännöstely purettaisiin, impliittinen korko häviäisi markkinoilta. Talletuksille maksettaisiin rahamarkkinakorkojen tuntumassa olevaa korkoa ja pankkipalvelut hinnoiteltaisiin rajakustannusperiaatteen mukaisesti.

Johnsonin analyysi ei ollut vain ennuste, vaan myös suositus. Hän huomautti, että palvelujen alihinnoittelu johti tuotantopanosten tuhlailevaan käyttöön pankkipalvelujen tuotannossa, ja että matalat talletuskorot tekivät asiakkaille tarpeettoman kalliiksi sellaisen maksuvalmiuden ylläpitämisen, joka olisi tehokasta heidän kulutus- ja rahoituskäyttäytymisensä kannalta. Siksi siirtyminen korkeampiin talle-

tuskorkoihin ja kalliimpiin pankkipalvelumaksuihin oli Johnsonin mielestä eduksi talouden yleisen tehokkuuden kannalta.

Rahoitusmarkkinoiden säännöstelyn purkautuminen alkoi Yhdysvalloissa vaikuttaa käyttelytilien hinnoitteluun noin kymmenen vuotta sen jälkeen kun Johnson julkaisi asiaa koskevan artikkelinsa. Kuten edellä jo totesin, sen jälkeen saadut kokemukset maista, joissa talletusten korkokilpailu on vapautunut, eivät ole kuitenkaan täysin tukeneet Johnsonin ennustuksia.

Väitöskirjani tavoitteena on kehittää ja arvioida vaihtoehtoisia teorioita, jotka voisivat selittää käyttelytilien hinnanmuodostukselle ominaisia erityispiirteitä. Ajatuksena on tarkastella samanaikaisesti sekä talletuskorkojen että tilien käyttöä koskevien palvelumaksujen määräytymistä. Tutkimuksen tieteellinen motiivointi johdetaan havainnoista, joiden mukaan uusklassinen hintateoria ei perusmuodossaan kykene selittämään eräitä talletusten hinnoittelun silmiinpistäviä piirteitä, kuten maksupalvelujen yleistä alihinnoittelua ja siihen liittyvää suurta talletuskorkomarginaalia (talletuskoron suhteellista alhaisuutta). Soveltavan tutkimuksen edistymisen edellytyksenä on, että taloustieteilijöiden vielä varsin puutteellista ymmärrystä talletuspankkitoiminnasta parannetaan. Tämä on tärkeää varsinkin nykyisissä, pankkialaa ravistelevien syvien muutosten värittämissä olosuhteissa.

On useita tapoja täydentää uusklassisen hintateorian peruskehikkoa siten, että talletushinnoittelun yleisesti havaittavat pääpiirteet voidaan selittää paremmin. Väitöskirjani tutkimusstrategiana on esittää ja tarkastella kolmea tällaista täydennystä: korkojen verotuksen ottamista huomioon, tallettajien riskinkarttamisen mallintamista sekä epätäydellisen kilpailun tausta. Tarkasteltavat uusklassisen perusmallin

laajennukset eivät ole välttämättä toisensa pois-sulkevia, joten niitä voidaan pitää periaatteessa myös toisiaan täydentävinä. Selvyyden vuoksi niitä kuitenkin tarkastellaan tutkimuksessa yksi kerrallaan.

Talletuskorkojen verotuksella voi olla merkittäviä vaikutuksia pankkien hinnoittelukäyttäytymiseen, kuten Suomen talletusmarkkinoiden historiakin osoittaa. Useimpien maiden verojärjestelmissä talletuskorot ovat henkilöverotuksessa verollisia, mutta tallettajan käyttämistään alihinnoitelluista palveluista saama etu - talletusten implisiittinen korko - ei ole. Kun implisiittinen korko on verotonta, pankkien kannattaa kilpailla asiakkaista tarjoamalla ilmaisipalveluja sen sijaan että maksaisivat eksplisiittistä korkoa. Tämä johtuu siitä, että tallettajat eivät halua saada verotettavaa korkotuloa ja käyttää sitä ostaakseen palveluja pankilta, kun verotusta voidaan vähentää alentamalla talletuskorkoa ja tarjoamalla palvelut ilmaiseksi.

Tällaisen verotuksen vallitessa syntyvässä hintajärjestelmässä palveluilla on niiden näennäisestä ilmaisuudesta huolimatta tietty efektiivinen hinta, koska ilmaisipalvelujen saamisen edellytykseksi tulee, että asiakkaalla on varoja talletettuna pankissa joko korottomalla tai matalakorkoisella tilillä. Osa palvelujen kustannuksista voidaan kuitenkin siirtää verottajalle. Tallettajan maksettavaksi jäävä efektiivinen palvelumaksu vastaa tilannetta, jossa palvelumaksut olisivat vähennyskelpoisia tallettajan veronalaisesta tulosta. Kuvatunlaiseen yleiseen verojärjestelmään sisältyy siten pankkien palvelutuotannon piilosubventio, joka on sitä suurempi, mitä korkeampi on korkotulon veroprosentti.

On huomattava, että kuvatunlainen epäsymmetria eksplisiittisen ja implisiittisen koron kohtelun välillä esiintyy vain henkilöverotuksessa. Yritysverotuksessa, joka perustuu voitto-

jen verottamiseen, kaikki kulut ovat vähennyskelpoisia, mukaan lukien pankkipalvelumaksut. Edellä esitettyä vääristävää vaikutusta, joka suosisi pankkien palvelutuotantoa ei siten pääse yritysverotuksessa syntymään. Asia erikseen on pankkien palvelutuotannon verottomuus arvonlisäverotuksessa, minkä vaikutuksia ei kuitenkaan väitöskirjassani tarkastella.

Suomalainen erikoisuus on käyttelytilien koroille myönnetty verottomuus, jos tilin korko on alle 2% vuodessa. Voidaan osoittaa, että suomalaistyyppinen järjestelmä, jossa on säännöstelyjä, verottomia korkoja, sisältää vielä suuremman pankkipalvelujen verosubvention kuin korkojen yleiseen verollisuuteen perustuva verojärjestelmä. Suomalaisessakin järjestelmässä verosubventio on sitä suurempi, mitä korkeampi on korkotulojen yleinen veroaste, mutta myös sitä suurempi, mitä korkeampi on verottomalle talletuskorolle asetettu katto. Ylimmän verottoman koron lähestyessä verollisten rahamarkkinavaateiden veronjälkeistä tuottoa, kasvaa verottajan maksettavaksi siirrettävissä oleva osuus pankkipalvelujen kustannuksista. Äärimmäisessä tapauksessa, jossa ylin veroton korko on yhtä suuri kuin veron jälkeinen rahamarkkinakorko, voidaan luoda hinnoittelujärjestelmä, joka toimii ikään kuin pankkipalvelumaksut voitaisiin vähentää tallettajan maksamasta verosta. Tällöin verottaja korvaisi kaikki pankkipalvelujen käytöstä aiheutuvat kustannukset.

Epäsuoran palveluhinnoittelun suosiota asiakkaiden keskuudessa verrattuna suoranaisiin palvelumaksuihin voidaan verotuksen ohella selittää myös pankkipalvelujen käyttöön liittyvällä epävarmuudella. Tästä näkökulmasta pankkipalvelujen alihinnoittelu voidaan tulkita eräänlaiseksi vakuutusjärjestelyksi. Riskiä karttavat asiakkaat suosivat tilejä, joihin liittyvät palvelut ovat halpoja tai ilmaisia, vaikka joutu-

vatkin maksamaan "vakuutusmaksua" pankille korkomarginaalin muodossa.

Pankki voisi tarjota täyden vakuutuksen pankkipalvelujen käytön vaihteluja vastaan asettamalla palvelumaksut nolnaan. Kuten vakuutusmarkkinoiden taloustieteestä tiedetään, vakuutusmarkkinoilla vaikuttaa kuitenkin ns. moral hazard-tekijä, jonka vuoksi täysvakuutus ei useinkaan ole kilpailullisilla markkinoilla elinkelpoinen. Pankkipalvelumarkkinoilla moral hazard-tekijä näkyisi pankkipalvelujen tuhlailavana käyttönä. Voidaan osoittaa, että mikäli moral hazard-tekijällä on merkitystä, eli jos pankkipalvelujen käyttö riippuu niiden hinnoista, kilpailu voi tuottaa tasapainon, jossa pankkipalvelut tosin alihinnoitellaan, mutta palvelumaksuja ei paineta aivan nolnaan saakka. Tällainen hinnoittelu vähentäisi asiakkaiden maksamiin kustannuksiin liittyvää epävarmuutta, kuitenkin säilyttäen kannustimet pankkipalvelujen taloudelliseen käyttöön.

Tähän asti kuvaamani pankkipalvelujen alihinnoittelun ja talletusten "implisiittisen koron" selitykset ovat perustuneet syyille, joiden vaikutuksesta asiakkaat voivat suosia implisiittistä korkoa eksplisiittiseen korkoon ja palvelumaksuihin verrattuna. Käyttelytilien hinnoittelun erityispiirteet eivät kuitenkaan välttämättä johdu pelkästään asiakkaiden preferensseistä. Myös pankkilopailun epätäydellisyys tarjoaa mielenkiintoisia selitysvaihtoehtoja.

Kilpailun epätäydellisyys talletuspankkitoiminnassa johtunee vaikeuksista, jotka haittaavat tallettajien pyrkimystä löytää parhaat talletusehdot tarjoava pankki. Tämä voi johtua talletusmarkkinoiden alueellisesta keskittymisestä tai - mikä on ehkä realistisempi selitys - erilaisista kustannuksista, joita syntyy tallettajan muuttaessa tilinsä pankista toiseen. Tällaiset ns. siirtymäkustannukset (switching costs) antavat pankeille tiettyä markkinavoimaa suh-

teessa asiakkaisiinsa.

On tunnettua, että toimialoilla, joilla kilpailu ei ole tehokasta, joilla asiakkaat ovat heterogeenisiä ja joilla tuotteiden edelleen myynti asiakkaiden kesken ei ole helppoa, voidaan odottaa harjoitettavan eriyttävää hinnoittelua, etenkin niin sanottua toisen asteen hintadiskriminaatiota. Pankkitoiminta, varsinkin käyttelytilien tarjonta näyttäisi täyttävän nämä hintadiskriminoinnin edellytykset. Sikäli kun toisen asteen hintadiskriminointia on, sen voidaan odottaa näkyvän epälineaaristen tariffien muodossa, joita on viime aikoina mikroteorian alalla melko runsaasti tutkittu.

Tutkimuksessani sovellan epälineaarisen monituotehinnoittelun teoriaa käyttelytilien hinnoittelun ongelmaan. Erityisesti tarkastelen kysymystä, voiko ristisubventio - jolla tarkoitetaan yhden tuotteen alihinnoittelua - olla osa optimaalista, voiton maksimoivaa hintajärjestelmää. Osoittautuu, että vastaus on myönteinen, joten epätäydellisen kilpailun oloissa harjoitettu hintadiskriminointi voi olla syynä korko- ja palvelumaksuasteikoissa havaittavalla epälineaarisuudelle, ja myös syynä maksupalvelujen usein havaitulle alihinnoittelulle.

Käyttelytilien hinnoitteluun vaikuttavien erilaisten tekijöiden yksityiskohtainen tarkastelu viittaa siis siihen, että poikkeamat Harry G. Johnsonin ja useiden muiden tutkijoiden suositamista usklassisista hinnoitteluperiaatteista eivät välttämättä johdu säännöstelystä tai ole pelkästään sen jäänteitä talletusmarkkinoilla. Tästä seuraa, että sikäli kun poikkeamat "Johnsonin normista" ovat oire talletusmarkkinoilla vaikuttavasta todellisesta tehottomuudesta, tämän tehottomuuden syyt ovat paljon monitahoisemmat kuin on yleensä kuviteltu. Hintojen vääristymät, joita tässä on tarkasteltu, voivat hyvinkin olla pysyviä myös vapaan hinnanmuodostuksen oloissa. Erityisesti verotuksen

muutokset, maksutavat ja kilpailutilanne vaikuttavat todennäköisesti jatkossakin pankkien hinnoittelupolitiikkaan ja edelleen pankkipalvelujen käyttöön. Pankkialaan juuri nykyisin

kohdistuvien paineiden parempi ymmärtäminen vaatii näiden tekijöiden ottamista huomioon ja myös niihin kohdistuva jatkotutkimusta.